Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving

Inleiding

Er is iets grondig mis met de manier waarop we met onze aarde omgaan. Daarover zijn de meeste mensen het in het algemeen wel met elkaar eens. In hoog tempo naderen we het punt van onomkeerbare klimaatverandering; we verbruiken in hetzelfde tempo natuurlijke grondstoffen; ecosystemen als koraalriffen en regenwouden dreigen in zelfversterkende neerwaartse spiralen te komen; we halen te veel vis uit de zeeën, en vervangen deze door zwerfvuil en plastic; natuur en landschap gaan op vele plaatsen achteruit in kwaliteit; plant- en diersoorten sterven in hoog tempo uit; we ademen vervuilde lucht in; *enzovoort*. Kortom, we teren in op ons ecologisch kapitaal. Veel mensen weten of voelen aan dat het niet houdbaar is om op dezelfde voet voort te gaan. Desondanks ontbreekt nog vaak een gevoel van urgentie en gebeurt er nog te weinig. Komt dit doordat onduurzaam gedrag nog altijd voordeel oplevert, zowel voor landen, bedrijven als individuen? Of zijn de problemen te ver van ons bed, de negatieve gevolgen voor onszelf nog te ver gelegen in de toekomst en zijn de uitdagingen zo groot dat onze invloed als individu in het niet valt?

> "Duurzaamheid gaat om de vrijheid van ieder individu, nu en later, om zijn of haar eigen leven te leven."

Dit essay gaat verder niet in detail in op de oorzaken, omvang en ernst van deze ecologische problemen. We nemen ze als

een gegeven. We zoeken vooral naar waarom en hoe we hier als mensen, en sociaal-liberalen en D66'ers in het bijzonder iets aan moeten veranderen. Waarom is dit streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving zo belangrijk voor sociaal-liberalen? Wat bedoelen we eigenlijk met de woorden "duurzaam", "harmonieus" en "streven"? Hoe verhoudt dit streven zich tot het centrale uitgangspunt van het sociaal-liberalisme waarbij de vrijheid van het individu centraal staat om zijn of haar eigen leven naar eigen inzicht in te richten? Wat is de rol van de overheid hierbij? En is deze duurzame samenleving een realiseerbaar doel of een onhaalbaar ideaal?

"Duurzaam": een politiek vraagstuk

Duurzaamheid is een containerbegrip geworden dat heel veel omvat, maar toch weet niemand precies wat het is. In 1987 formuleerde de VN-commissie Brundtland duurzame ontwikkeling als een ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen. Het gaat om de duurzame "kwaliteit van leven" voor zoveel mogelijk mensen, nu en in de (nabije) toekomst. Deze "kwaliteit van leven" is een subjectief begrip. Voor sociaal-liberalen staat de invulling die ieder individu hieraan zelf geeft, voorop: wat heeft hij of zij nodig om zijn of haar leven naar eigen inzicht in te richten, en zich naar beste kunnen te ontplooien? Duurzaamheid gaat voor ons dus om de vrijheid van *ieder* individu, nu en later, om naar eigen inzicht te leven en daar een even groot natuurlijk kapitaal voor beschikbaar te hebben. Dit wordt ook wel "intergenerationele vrijheid" genoemd.

Alhoewel "de kwaliteit van leven" van individuen door veel factoren wordt beïnvloed, gaan wij hier vooral in op de ecologische randvoorwaarden ervan, zoals schone lucht, schoon drinkwater, ruimte en grondstoffen. Het ecologische systeem vormt de fundamentele basis voor ons menselijke bestaan, en is dus van existentieel belang voor menselijke vrijheid en ontplooiing. De mens kan niet bestaan zonder dit systeem. Niet alleen omdat het ons voorziet van nuttige middelen en noodzakelijke levensbehoeften. Maar ook omdat de natuur, althans voor veel individuen, op zichzelf waarde en schoonheid heeft die ons leven rijker maakt.

Het duurzaamheidsvraagstuk is een belangrijk *politiek vraagstuk*; het gaat over het oplossen van belangentegenstellingen tussen individuen en groepen, hier, elders en later. Wie heeft "recht" op welke deel van het ecologische systeem? Het is een belangen- en machtsstrijd om schaarse middelen, want niet iedereen - hier en elders, nu en later - kan alles in dezelfde mate opmaken. De aarde kan niet blijven leveren wat wij nu elk jaar aan natuurlijke middelen opmaken. Om aan onze huidige behoeften te voldoen zijn eigenlijk bijna twee aardes nodig. Wanneer de wereldbevolking verder groeit, de welvaart in de wereld toeneemt en veel meer mensen onze Westerse levensstandaard bereiken, neemt dit gapende gat tussen wat nodig is en wat duurzaam beschikbaar is alleen maar toe. Van een aantal belangrijke milieuvoorraden is er wel genoeg, indien we het slimmer gebruiken. De zon levert bijvoorbeeld per uur net zoveel energie als het totale jaarlijkse energiegebruik van alle mensen op de wereld samen. Maar vaak ontbreekt de politieke wil en daadkracht om deze te benutten.

Deze politieke strijd verloopt niet altijd "eerlijk"; voor sommige mensen, bedrijven en landen levert onduurzaam gedrag nog altijd veel voordeel op. Anderen betalen hiervoor de rekening; overal in de wereld blijkt dat juist de armen het meest te lijden hebben onder onduurzaamheid. Dan hebben we het nog niet eens over toekomstige generaties. Duurzaamheid is hiermee in essentie ook een moreel vraagstuk: wat vinden wij rechtvaardig? Hoe geven we (nog niet-bestaande) *outsiders* een eerlijke kans om een voor hen kwalitatief goed leven te leiden?

"Harmonieus": Vrijheid in verbondenheid

Vanuit sociaal-liberaal perspectief gaat duurzaamheid dus om de vrijheid van *ieder* individu om zijn of haar eigen leven te leven. Het gaat hierbij echter om "vrijheid in verbondenheid", de vrije vertaling van het sociaal-liberalisme[45]. In essentie komt dit erop neer dat mensen sociale wezens zijn, die zich ontwikkelen en hun vrijheid vormgeven in interactie en verbinding met hun omgeving. Die omgeving wordt gevormd door andere individuen en groepen (inclusief overheden en hun regels), maar ook door de natuur of het ecologische systeem. Dit is een rijkere invulling van het begrip "vrijheid", dat afwijkt van de manier waarop deze term vaak gebruikt wordt en waarmee het liberalisme helaas vaak wordt geassocieerd. Sommige liberale denkers definiëren vrijheid als het recht van het individu om zijn of haar eigen leven te leiden zonder bemoeienis van anderen. Dit is de zogeheten "negatieve vrijheid" (Berlin 1969: 178), die in de huidige consumptiemaatschappij vaak verder wordt versmald tot "consumptieve vrijheid"; de vrijheid om te kopen wat het individu wil. Bij het sociaal-liberalisme is echter

45 *Libertas* betekent 'vrijheid'; *societas* zoveel als 'bondgenootschap'.

de zogeheten "positieve vrijheid" net zo belangrijk: de vrijheid die het individu in staat stelt zijn of haar aanwezige potentie optimaal te ontplooien. Hierbij speelt het ecologische systeem een bepalende rol.

"Streven naar een harmonieuze samenleving betekent balans of evenwicht zoeken in deze verbondenheid, en niet per definitie een toestand zonder conflicten of een maatschappij met enkel conflictloze oplossingen."

In dit licht moet het tweede belangrijke woord uit de richtingwijzer worden begrepen: de "harmonieuze" samenleving. We duiden op de fundamentele verbondenheid tussen mensen onderling en tussen mens en natuurlijke omgeving als essentieel kenmerk van de menselijke vrijheid. Streven naar een harmonieuze samenleving betekent balans of evenwicht zoeken in deze verbondenheid, en niet (per definitie) een toestand zonder conflicten of een maatschappij met enkel conflictloze oplossingen. Met deze invulling van het begrip "harmonieuze samenleving" heeft de veelgemaakte tegenstelling tussen mens en natuur geen betekenis: Is de natuurlijke omgeving er alleen voor gebruik door de mens (antropocentrisch), of heeft deze onafhankelijk van de mens een waarde in zichzelf (ecocentrisch)? Het antropocentrisch perspectief leidt in essentie tot een instrumentele benadering

van de relatie tussen mens en natuur, waarbij de natuur vooral een gebruiksartikel is. Het ecocentrische perspectief stelt dat de natuur intrinsieke waarde heeft buiten de mens om. Beide benaderingen doen wat ons betreft zowel de mens als de natuur tekort.

Het antropocentrische perspectief heeft de mens als startpunt, maar doet de natuur tekort omdat zelfs een "smalle" instrumentele opvatting van de waarde van natuur voor het individu leidt tot de noodzaak van duurzame ontwikkeling. Immers, "gebruik" van de natuur nu kan het toekomstige gebruik door een ander individu beperken. Het gebruik van fossiele brandstoffen is hierbij illustratief: deze kunnen maar eenmaal worden gebruikt. Maar ook luchtverontreiniging kan de vrijheid van individuen beperken, door het veroorzaken van een slechte gezondheid. Bij deze manier van denken past het zogeheten *schadebeginsel*: als er sprake is van schade, of zelfs een aannemelijk risico op schade, dan is het inperken van de individuele vrijheid vanuit liberaal perspectief gerechtvaardigd. De vraag is natuurlijk in hoeverre dit schadebeginsel behulpzaam is bij vraagstukken waarbij de relatie tussen het handelen van de individuele mens en de consequenties voor het ecosysteem indirect zijn. Denk aan het afsterven van koraalriffen door verzurende oceanen of het verdwijnen van regenwoud als gevolg van toenemende consumptie van palmolie.

Het ecocentrische perspectief kan op deze vraagstukken wellicht een antwoord geven, maar duwt de mens onterecht

in de onduurzame instrumentalistische hoek. Wij betogen in dit essay dat individuen de natuur niet alleen "gebruiken" voor een direct kenbaar en vooraf gedefinieerd nut. Onze relatie tot de natuur is veel diverser; we kunnen van de schoonheid van de natuur genieten, of waarde toekennen aan natuur buiten het direct nut voor de mens om, al dan niet ingegeven door mededogen of respect voor natuur en (toekomstige) mensen. We zouden kunnen spreken van liberaal rentmeesterschap. Niet op basis van een hogere opdracht, maar ten dienste van een onbekende andere, in de toekomst of in een ander deel van de wereld, en gebaseerd op respect voor de natuur. Hierbij geldt veel meer een *(voor-)zorgbeginsel*: de aantasting van het ecologisch systeem moet wordt gelegitimeerd, niet de bescherming ervan.

Kortom, in het sociaal-liberalisme staat de vrije mens in verbondenheid met zijn natuurlijke omgeving centraal. Een evenwichtige ("harmonieuze") relatie met natuur, voedsel, water, grondstoffen, energie en lucht is ons doel. Waar deze relatie niet harmonieus is, moeten wij deze veranderen.

"Streven": utopie, dystopie en transitie

Dit brengt ons op het laatste kernwoord uit de richtingwijzer: ons "streven". Wat betekent dit? Betekent streven dat "ons best doen" goed genoeg is? Of telt alleen het resultaat? De optelsom van deze vragen: hoe maakbaar is onze duurzame samenleving? In het debat over duurzaamheid wordt de duurzame samenleving vaak gepresenteerd als een utopisch eindpunt, waar we met zijn allen naartoe kunnen en moeten werken op de lange termijn. Want als we niets doen, volgt de

dystopie: het einde van de wereld. Er zijn hierbij maar twee smaken: iemand is "groen" of een "ontkenner". Illustratief hierbij is de manier waarop in de pers de klimaatdreiging wordt weergegeven: enerzijds de noodzaak van directe actie vanwege onontkoombare en desastreuze gevolgen van klimaatverandering, anderzijds een gemakkelijke afwijzing hiervan omdat het allemaal alarmisme zou zijn.

"De duurzame samenleving – het vinden van een balans tussen mens en natuur – is geen statisch eindpunt waar we volgens een vastomlijnd pad naar toe kunnen werken."

Dit utopische/dystopische perspectief op het duurzaamheids-vraagstuk is niet behulpzaam bij het vormgeven van ons streven naar een duurzame samenleving. De duurzame samenleving – het vinden van een balans tussen mens en natuur - is geen statisch eindpunt waar we volgens een vastomlijnd pad naar toe kunnen werken. Balanceren is een werkwoord, het vergt een voortdurende inspanning. Net zoals het vinden van de balans bij het fietsen geldt dat dit balanceren nooit ophoudt. Streven naar duurzaamheid is met andere woorden een doelzoekende activiteit, waarbij het doel van te voren niet volledig kenbaar is, maar door ervaring, reflectie en debat hierover wel steeds scherper kan worden omschreven. Duurzame ontwikkeling betekent niet voor iedere generatie hetzelfde. Ons streven naar een duurzame samenleving vraagt

om een open maatschappelijke dialoog, een *trial-and-error* benadering, een flexibele opstelling en veel (technologische en organisatorische) innovativiteit en creativiteit van mensen. De transitie naar een duurzame samenleving is een complex proces. Het gaat om structurele verandering op het gebied van economie, cultuur, natuur, technologie en politiek waarvan de richting helder is, maar toch niet volgens een vooropgesteld plan kan worden "gemaakt".

Verder menen wij dat het preken van deze dystopische "hel en verdoemenis" niet behulpzaam is bij ons streven naar een duurzame samenleving, omdat het mensen niet motiveert om er iets aan te doen. Waarom zouden mensen zich inzetten als het ogenschijnlijk toch weinig zin heeft? Het balanceren van natuur en mens vraagt om grote veranderingen in houding, gedrag en instituties, maar is wel een realistisch streven. Daarbij putten wij hoop uit het vermogen van de mensheid om eerder met, weliswaar kleinere, uitdagingen om te gaan als zure regen, roetvervuiling in steden en het gat in de ozonlaag. Zeker omdat veel van de benodigde technieken voor verduurzaming al beschikbaar of binnen handbereik zijn. Ons optimisme wordt verder bevestigd door de observatie dat steeds meer mensen, vaak op lokale schaal, de handen ineen slaan op het gebied van duurzaamheid.

Sociaal-liberale grensverkenningen: opzet van het essay

Het zal duidelijk zijn uit bovenstaande dat het duurzaamheidsvraagstuk een aantal dilemma's en vragen voor sociaal-liberalen oproept. Vooral als het streven naar een

duurzame samenleving leidt tot een mogelijke inperking van individuele vrijheid. Want wanneer mogen we de individuele vrijheid om een eigen invulling te geven aan zijn of haar leven inperken om deze zelfde vrijheid aan andere individuen, elders en later, te gunnen? Hebben individuen het recht om zichzelf collectief te vernietigen? In hoeverre kan de individuele vrijheid worden beperkt ten dienste van een "algemeen" of "ecologisch" belang? En wie verdedigt dit belang dan? De overheid? En wat moet die overheid dan vervolgens doen? Als er beperkingen zijn aan het totaal dat wij als mensheid van de natuur kunnen nemen, hoe verdelen we die schaarste dan? En hebben daarbij de mensen die nu al veel opeisen meer, minder of andere rechten dan de honderden miljoenen armen die ook een beter leven wensen? Zijn er bepaalde invullingen van het "goede leven" die wij in het geheel niet wenselijk achten? En hoe bepalen we die dan? Dit lijken abstracte vragen, maar ze worden scherp voelbaar wanneer de visstanden instorten die honderden miljoenen mensen voeden, wanneer klimaatverandering leidt tot het overstromen van woongebieden, of wanneer het duidelijk wordt dat onze kinderen bepaalde grondstoffen niet meer tot hun beschikking zullen hebben.

Dit essay gaat in op deze vragen en tast de grenzen af van ons sociaal-liberale streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving op drie verschillende domeinen:

1) het private domein van het individu;
2) het maatschappelijk domein van mensen onderling; en
3) het politieke domein van staat en burger.

Ons streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving krijgt in elk van deze drie domeinen vorm, maar op verschillende manieren, met verschillende mogelijkheden en dilemma's. Wij menen dat de sleutel tot een duurzame samenleving vooral ligt in het maatschappelijk domein: vertrouwend op de eigen kracht van mensen onderling om vanuit hun persoonlijke moraliteit, van onderop en vaak eerst op lokale schaal, in onderling vertrouwen met innovatieve oplossingen te komen voor problemen in de natuurlijke omgeving. Overheidsingrijpen is hierbij nodig; soms door onduurzaam gedrag te verbieden, soms door kaders te stellen/regels te veranderen, en soms door mensen de ruimte te laten om zelf creatieve oplossingen te vinden. Het is goed om hierbij altijd in gedachten te houden dat een liberale democratische rechtsstaat op zichzelf geen duurzame uitkomsten genereert. Dat hangt af van wat mensen, kiezers en gekozenen, de overheid opdragen. De politiek, dat zijn wij immers zelf.

Mensbeeld: Het individu en het private domein

Vrije individuen die zelf vorm geven aan hun eigen leven zijn het startpunt voor het sociaal-liberalisme. Onze politieke overwegingen beginnen daarom in het private domein van het individu. D66 vertrouwt op de eigen kracht van mensen[46]. Dit vertrouwen is gebaseerd op de overtuiging dat elk individu een eigen wil en moraal heeft en in staat is tot eigen oordeelsvorming. Dit betekent niet automatisch dat alle mensen "goed" zijn of "goed" doen en dus duurzame intenties hebben of duurzaam handelen. Dat is een kwestie van persoonlijke moraliteit.

Persoonlijke identiteit: duurzaam handelen

Waarom zouden mensen duurzaam denken en handelen? Mensen worden gedreven door een veelheid aan motieven, voorkeuren, verlangens en driften. Deze beïnvloeden tezamen wie we (individueel en collectief) zijn: onze persoonlijke en collectieve identiteit. Veel mensen zetten zich in hun persoonlijke leven daadwerkelijk in voor een duurzame samenleving; soms vanuit al dan niet welbegrepen eigenbelang, soms vanuit een sterke innerlijke overtuiging, soms vanuit gevoelens van medemenselijkheid of empathie voor dieren, soms vanuit sociale druk, vaak door een combinatie van dit alles. Wij zien mensen niet als louter egocentrische wezens. Zelfs de toevoeging "welbegrepen" aan het eigenbelang dekt

46 Van Mierlo Stichting (2009). *Vertrouw op de eigen kracht van mensen*. Den Haag: Mr. Hans van Mierlo Stichting.

niet de verscheidenheid aan motieven waardoor mensen worden geleid. Mensen worden niet alleen gedreven door zelfzuchtige gevoelens, competitie en eigenbelang, Medeleven, hulpvaardigheid en een gevoel voor eerlijkheid bepalen net zo goed ons handelen. Bioloog Frans de Waal beargumenteert overtuigend - op basis van onderzoek naar onze naaste verwanten, de chimpansee en de bonobo - dat empathie en de geneigdheid tot samenwerking kenmerkend zijn voor de menselijke natuur.

Natuurlijk zijn er ook mensen die ervoor kiezen alleen voor zichzelf te zorgen, alleen op de korte termijn te denken en weinig oog te hebben voor anderen en de omgeving. En meestal doen mensen van beide een beetje. Sociaal-liberalen gaan echter uit van krachtige individuen met over het algemeen goede bedoelingen. Dit is nadrukkelijk een ander uitgangspunt dan de hulpbehoevende, zwakke mens of de mens met slechte bedoelingen die door respectievelijk sociaal-democraten of conservatief-liberalen als startpunt worden gekozen. Of het rationele, behoeftebevredigende individu dat er maar op los consumeert, zoals in het huidige (neo-) liberale discours de boventoon voert. Vooral dit laatste perspectief leidt tot de veronderstelling dat duurzaam handelen een flinke opoffering vraagt van het individu: duurzaamheid betekent hier minder *mogen* consumeren, dat we ons *moeten* inhouden en dat mensen hier niet toe geneigd zullen zijn en dus "gedwongen" zouden moeten worden tot duurzaam handelen.

Wij menen dat dit perspectief de mens tekort doet. Duurzaam handelen is niet per definitie een "opoffering" of een

verslechtering van de persoonlijke omstandigheden voor ons rijke westerlingen. Er zullen zeker materiële gevolgen zijn en de wijze waarop wij onze behoeften bevredigen zal veranderen. De inventiviteit en het aanpassingsvermogen van de mens kan er echter voor zorgen dat wij bestaande (en nieuwe) behoeften op nieuwe manieren kunnen bevredigen. Bovendien, en veel fundamenteler, liggen onze behoeften en voorkeuren niet vast. Anders dan ten grondslag ligt aan de (neo-)liberale opofferingsgedachte, is ons gevoel van welbevinden niet alleen gebaseerd op materiële behoeftebevrediging. Mensen ontwikkelen zich voortdurend, en daarbij veranderen onze behoeftes aan de hand van ervaringen, kritische zelfreflectie en debat. Dat geldt ook voor onze consumptiepatronen. We hebben niet "van nature" behoefte aan een smartphone, een auto, of een vliegvakantie naar Nieuw-Zeeland. Technologische, sociale en economische ontwikkelingen bepalen mede wat onze behoeften zijn. Dat onduurzame consumptie nu vaak zo centraal lijkt te staan ("ik ben wat ik koop"), komt niet doordat de vrije mens zo is, maar doordat die kant van ons wordt benadrukt en gestimuleerd door onze sociale en institutionele omgeving.

Dat enkel deze consumptieve, materiële behoeftebevrediging onvoldoende is voor persoonlijk welbevinden, blijkt wel uit de (her-)waardering van immateriële zaken zoals werkplezier, vrijwilligerswerk en zingeving in het algemeen. Ook op het gebied van duurzaamheid is waarneembaar dat behoeftes veranderen en niet enkel draaien om consumptief eigenbelang: de toename van het aantal vegetariërs en mensen

die biologisch inkopen, de grote inzet voor natuurorganisaties, de opkomst van stadstuinen, de weerstand tegen walvisjacht of "plofkip". Duurzaam handelen voelt goed voor veel mensen, en het kan "leuk" zijn om je talenten voor bijvoorbeeld een duurzaamheidsinitiatief in te zetten. De neiging van mensen om iets "goeds" te willen doen of hun talenten te benutten, vormt een niet te onderschatten kracht voor de duurzame samenleving. De kunst is om deze eigen kracht van mensen aan te boren en eventueel te stimuleren.

"De neiging van mensen om iets 'goeds' te willen doen of hun talenten te benutten, vormt een niet te onderschatten kracht voor de duurzame samenleving."

Persoonlijke moraliteit: harmonie

Een belangrijk uitgangspunt van het (sociaal-)liberalisme is dat mensen, op basis van hun persoonlijke behoeften, vrij zijn om hun eigen invulling te geven aan "het goede leven"; wat hierbij "goed" is, mag dus niet door anderen – buren, vrienden, kerk, staat – worden opgelegd. Dit is geen pleidooi voor ongebreideld doen waar je zin in hebt. Het sociaal-liberalisme heeft het vrije individu als startpunt, maar wel in verbondenheid met anderen en dus met verantwoordelijkheid voor het geheel. Het recht op zelfbeschikking brengt dus de plicht met zich mee dat individuen hun eigen handelen continu

kritisch beschouwen en verantwoordelijkheid dragen voor de gevolgen voor anderen of de omgeving, ook over (lands-) grenzen heen. Op deze morele verantwoordelijkheid mogen we elkaar in het maatschappelijke domein aanspreken.

"Het recht op zelfbeschikking brengt de plicht met zich mee dat individuen hun eigen handelen continu kritisch beschouwen en verantwoordelijkheid dragen voor de gevolgen van hun handelen voor anderen of de omgeving, ook over (lands-)grenzen heen."

Deze koppeling tussen vrijheid en verantwoordelijkheid is gangbaar in de liberale filosofie, en is zeer relevant voor het duurzaamheidvraagstuk, dat immers gaat over de gevolgen van ons handelen voor anderen en/of de natuurlijke omgeving. Met betrekking tot het gebruik van de natuur door een individu stelde de Britse liberale filosoof John Locke al dat de mens het recht heeft om zich de natuur toe te eigenen, maar alleen onder de voorwaarde dat er "goed en genoeg" overblijft voor anderen. Wat dit precies betekent is uiteraard vatbaar voor interpretatie, maar dit ontslaat het individu niet van de morele plicht om hierover na te denken. Het doel is niet om "perfecte duurzame mensen" te worden, maar, zoals een andere liberale filosoof John Stuart Mill stelde, om de menselijke impulsen onderling

te balanceren. In essentie gaat het "goede leven" om een leven waarin mensen in *harmonie* zijn met hun morele wetten en hun persoonlijke behoeften. De vraag wat jij "goed en genoeg" of eerlijk vindt, is een kwestie van persoonlijke moraliteit. Wat vind jij rechtvaardig? Rechtvaardig is vanuit sociaal-liberaal perspectief wat een individu zou doen of nalaten als hij niet zou weten of hij in zijn huidige positie of in die van elk willekeurige andere betrokkene, nu en in de toekomst, zou verkeren. De overgrote meerderheid van mensen komt achter deze "sluier van onwetendheid" tot duurzame keuzes.

Persoonlijke moraliteit heeft overigens niet alleen betrekking op het privéleven thuis, maar op al het handelen van de mens, dus ook als werknemer, buurtbewoner, of burger. Juist op het werk nemen mensen vaak beslissingen met grote effecten op de omgeving. Tussen persoonlijke ethiek (de ethische beslissingen als persoon) en rolethiek (de ethische beslissingen als rollendrager) zit wat ons betreft geen kloof.

Streven: resultaat telt?

Een cruciale vraag hierbij is natuurlijk tot hoever deze persoonlijke moraliteit strekt. Is een goede intentie voldoende, of zijn we ten volle verantwoordelijk voor de consequenties van ons handelen? Als ik auto rijd, ben ik dan verantwoordelijk voor de gezondheidsproblemen die anderen in mijn stad hierdoor kunnen krijgen? Zou ik die gevolgen moeten kennen? En zou ik mensen die schade lijden daarvoor moeten compenseren? En dan hebben we het nog niet over gevolgen voor mensen in andere landen, of zelfs toekomstige generaties. Voor de schade van een natuurramp in Azië ben je meestal als

individu niet direct of indirect verantwoordelijk. Iemand die een tafel koopt, kan wel gedeeltelijk verantwoordelijk zijn voor de kap van bossen in Zuid-Amerika. Hebben individuen de morele plicht zich hierover te informeren? En zouden zij dan maar niet die houten tafel moeten kopen?

Naarmate de gevolgen voor een ander steeds verder van ons weg zijn in tijd en plaats, wordt het steeds moeilijker om de gevolgen van individueel handelen in te schatten. En ook neemt de invloed van individuen om iets te veranderen af naarmate de schaal van een duurzaamheidsprobleem toeneemt. De globale omvang van duurzaamheidsproblemen en de beperkte individuele invloed daarop is echter geen excuus om niets te doen. Binnen de persoonlijke invloedssfeer mogen we van mensen een inspanningsverplichting vragen. Hoe groter de kennis en het besef van de consequenties van het eigen handelen, hoe groter de verantwoordelijkheid. Individuen kunnen de wereld natuurlijk niet in hun eentje verduurzamen. De onduurzame werkelijkheid is daarvoor veel te weerbarstig. Maar elk van ons is wel aanspreekbaar op onze positieve of negatieve bijdrage.

Sociaal-liberale grensverkenningen

Dit brengt ons op een laatste punt: hoe kan de eigen kracht van mensen om duurzame morele keuzen te maken worden gestimuleerd? Zoals in het essay *Vertrouw op de eigen kracht van mensen* al werd gesteld, is deze "eigen kracht" van mensen er niet als vanzelf; deze moet worden ontwikkeld. Onderwijs is een belangrijk middel om het zelfregulerend vermogen en de eigen oordeelsvorming van mensen te ontwikkelen en

stimuleren; om het kritische zelfbewustzijn te vergroten over de rol en positie van het individu in de samenleving; om inzicht te verwerven in manieren waarop mensen hun eigen leven en dat van hun omgeving kunnen verbeteren. Ervaring, reflectie en debat zijn daarbij essentieel.

Het kritisch zelfbewustzijn van individuen is echter onvoldoende: mensen moeten ook de middelen hebben om duurzame keuzes in hun dagelijks te kunnen maken. Daarvoor zijn gelukkig steeds meer mogelijkheden: gebruik van zuinige en/of elektrische auto's en scooters, *fair trade* kleding, (deeltijd-) vegetariër, biologische en/of streekeigen voeding, groene stroom, zonnepanelen op het dak, *enzovoort*. De sociale en institutionele omgeving stimuleert, of vergemakkelijkt, echter nog steeds niet altijd duurzame keuzes. Onze kooplust wordt aangewakkerd door de constante stroom van prikkels tot kopen; onduurzame producten zijn nog te vaak goedkoper dan het duurzame alternatief; initiatieven van mensen om duurzaam energie op te wekken worden vaak nog gefrustreerd door bestaande regels. Inspanning op het gebied van duurzaamheid loont nog vaak niet. Vaak overzien mensen in de wirwar van producten, meningen en gevolgen ook niet wat nu eigenlijk echt duurzaam is.

Kortom, duurzaamheid vraagt om een fundamentele verandering van ons politiek, economisch en sociaal systeem. Deze verandering begint bij duurzame individuele keuzes, die verder worden versterkt en concreet gemaakt door gedeelde ervaringen en initiatieven met andere individuen. Dit brengt ons in het maatschappelijk domein van mensen onderling.

Mensen onderling: Mensen en het maatschappelijke domein

Individuele duurzame keuzes vormen ons startpunt in ons streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving. Het sociaal-liberalisme beziet individuen echter in hun sociale samenhang. Mensen ontwikkelen zich, vormen hun behoeften en voorkeuren in relatie tot anderen. Dit brengt ons op het maatschappelijk domein van mensen onderling. In hun eentje zijn mensen niet in staat de samenleving duurzaam te maken. Daarvoor hebben we elkaar nodig.

Mensen onderling: duurzaam met anderen

Individuen komen in het maatschappelijk domein met andere mensen in contact, gaan met elkaar in gesprek, soms op de vuist, en gaan kort- en langdurende relaties aan; we vormen samen gemeenschappen. Dit is wat het individu een mens maakt. Mensen gaan om velerlei redenen verbindingen aan. De laatste jaren zien wij in Nederland ook een opleving van sociale verbanden rond duurzaamheidkwesties. Naast en deels binnen de al bestaande NGO's (*Nongovernmental Organizations)* zien we vaak lokale initiatieven van mensen onderling. Neem de lokale duurzame energiebedrijven die door buurtbewoners worden opgezet; de vrijwilligers die parkjes en natuurterreinen onderhouden; de sites op internet gericht op het opnieuw gebruiken of verdelen van overvloedige spullen of eten. Maar ook "op de markt" – immers ook een verbinding tussen mensen, maar dan vooral als consument en producent - kopen mensen bewuster duurzaam en richten zich, soms zelfs zonder directe commerciële motieven, op een duurzamere en meer verantwoorde manier van ondernemen.

Net als bij individuen in het private domein geldt dat niet alle verbindingen en interacties tussen mensen onderling "goed" zijn voor een duurzame samenleving. Dat hangt af van de persoonlijke moraliteit van de individuen die de verbindingen aangaan, en gezamenlijke initiatieven ontplooien. Vanuit sociaal-liberaal perspectief kan deze moraliteit niet door de gemeenschap worden opgelegd. Individuen kunnen in het maatschappelijk domein echter elkaar wel op ieders morele verantwoordelijkheid aanspreken. In dit domein vindt de dialoog plaats over wat mensen belangrijk vinden voor de samenleving als geheel: bijvoorbeeld over wat duurzame ontwikkeling is, en wat daarbij rechtvaardig is. Deze zoektocht naar een "overlappende consensus", naar gedeelde waarden, is cruciaal voor de stabiliteit en continuïteit van iedere samenleving[47].

De kracht van mensen onderling: verbondenheid en creativiteit

Wat initiatieven en interacties tussen mensen onderling in potentie zo krachtig maakt, vooral ten opzichte van bijvoorbeeld bureaucratisch overheidsingrijpen, is dat ze de noodzakelijke verbondenheid kunnen stimuleren die nodig is voor een respectvolle en empathische houding ten opzicht van de ander en de natuurlijke omgeving. Door ervaringen te delen, frequent contact, dialoog, en een uitwisseling van argumenten kan vertrouwen en wederzijds begrip ontstaan. Een gevoel van verbondenheid met een ander leidt er vaak toe dat mensen zich verantwoordelijk voelen voor, of in ieder geval solidair voelen met, die ander. Zelfs als die ander een

47 Zie ook de richtingwijzer *Koester de Grondrechten en Gedeelde Waarden*.

onbekende is. Deze onderlinge verbondenheid die ontstaat *van onderop* is volgens ons veel effectiever dan opgelegde solidariteit *van bovenaf*.

"Door ervaringen te delen, frequent contact, open dialoog, en een uitwisseling van argumenten, kan vertrouwen en wederzijds begrip ontstaan. Een gevoel van verbondenheid met een ander leidt er vaak toe dat mensen zich verantwoordelijk voelen voor, of in ieder geval solidair voelen met, die ander."

De kracht van mensen onderling is echter bovenal dat het kan leiden tot diversiteit in de samenleving en daarmee tot creativiteit en innovatie: het ontstaan van nieuwe ideeën om problemen op te lossen. Technologische en organisatorische innovaties zijn van groot belang voor ons streven naar een duurzame samenleving, juist omdat de blauwdruk voor de ideale duurzame samenleving niet bestaat. Veel beter dan een overheid, kunnen mensen onderling het maatwerk en de flexibiliteit leveren die nodig zijn om specifieke problemen op te lossen.

Wanneer mensen onderling wel werkt

Mensen gaan vaak spontaan verbindingen en relaties aan. Deze manier van organiseren of ordenen is "natuurlijk" voor de mens. De eigen kracht van mensen onderling op het gebied van duurzaamheid kan echter verder worden aangewakkerd en gestimuleerd. Creativiteit ontstaat allereerst vooral door vrije confrontatie met andere visies, het delen van ervaringen en de uitwisseling van argumenten. Voor deze open dialoog is goede informatie zeer belangrijk. Alleen wanneer mensen zich bewust zijn van duurzaamheidsproblemen, hun oorzaken en haalbare oplossingen, kunnen zij effectief werken aan oplossingen in het domein van mensen onderling. Transparantie en *evidence-based* informatievoorziening zijn vereist om een dam op te werpen tegen desinformatie over duurzaamheid. Met productinformatie, duurzaamheidjaarverslagen of beleidsontwikkeling moet gestreefd worden naar eerlijke en transparante omgang met feiten, statistische gegevens en wetenschappelijke inzichten. Cruciaal zijn ook onafhankelijke instituten en maatschappelijke organisaties die toezien op transparantie door bijvoorbeeld milieucriminaliteit en *greenwashing* (het maken van groene reclame door onduurzaam handelende bedrijven) zichtbaar maken.

Creativiteit gedijt ten tweede goed in een omgeving waarin mensen de mogelijkheid krijgen voor *trial-and-error* experimenten en de ruimte om fouten te maken. Het vraagt om vertrouwen. Overdadige bureaucratische regelgeving, vaak gebaseerd op wantrouwen, kan de creativiteit en flexibiliteit van mensen onderling frustreren. Wij zien deze potentiële kracht

van mensen onderling vooral terug in de trend van mensen in de samenleving om steeds meer "lichte verbindingen" aan te gaan: verbindingen die minder formeel, langlopend, gepredestineerd en hiërarchisch georganiseerd zijn dan voorheen. Er is sprake van vrijwilligheid, niet vrijblijvendheid, wederkerigheid en gelijkwaardigheid, van onderop, en vaak kleinschalig. Technologische en sociale ontwikkelingen op het gebied van onder andere de sociale media creëren nieuwe ontmoetingsplaatsen tussen mensen en maken nieuwe invullingen van gemeenschappen mogelijk zoals *crowd-funding*. Naast betrouwbare informatie, en vertrouwen is een zekere mate van "betwistbaarheid" van belang voor het aanboren van het creatieve aanpassingsvermogen van mensen onderling. Betwistbaarheid betekent dat een domein open is voor nieuwkomers. Hiervan is nu echter nauwelijks sprake in ons maatschappelijk domein. Sommige mensen, organisaties en bedrijven hebben "meer macht" – door privileges, of door hun belang in de economie of politiek – dan anderen. Zij profiteren nog vaak van bestaande onduurzame structuren en kunnen ongestraft *freeriden* op de investeringen van anderen. Dit zien wij vaak bij belanghebbenden in inherent onduurzame markten, bijvoorbeeld die van fossiele brandstoffen, energie-intensieve industrieën of de bio-industrie. Deze belanghebbenden zetten hun sterke lobby's in om maatregelen gericht op duurzaamheid tegen te houden of terug te draaien.

Het organiseren van tegenmacht, of het creëren van een gelijk maatschappelijk speelveld, is daarom een belangrijk element in ons streven naar een duurzame samenleving. Door betere

informatievoorziening, een krachtig hoorbare stem voor allen en het transparant maken en bestrijden van hindermachten wordt een vruchtbare politieke discussie over duurzaamheid mogelijk. Dit "democratiseren" van het duurzaamheidsvraagstuk past uiteraard goed bij de democratische uitgangspunten van een sociaal-liberale partij zoals D66 is, met als doel om mensen zeggenschap en invloed te geven op de inrichting van hun eigen leven.

"Het organiseren van tegenmacht, of het creëren van een gelijk maatschappelijk speelveld, is een belangrijk element in ons streven naar een duurzame samenleving."

Wanneer mensen onderling niet werkt

Niet alle initiatieven van "mensen onderling" genereren duurzame uitkomsten. Initiatieven van "mensen onderling" hebben zwakke plekken. Allereerst is er het risico van *freeriding*, waarbij de vruchten van verduurzamingsinspanningen niet alleen geplukt worden door de initiatiefnemers maar ook door hen die niets hebben bijgedragen of daardoor geen inspanning meer hoéven te leveren. Denk bijvoorbeeld aan een bepaalde rivier waar de bovenstroomse bedrijven hun afvallozingen terugdringen, waardoor benedenstroomse bedrijven niet langer de noodzaak hebben hun water te zuiveren of afvallozingen te verminderen. Als het relatief te aantrekkelijk wordt om te *freeriden,* wordt de bereidheid tot vrijwillige actie ondermijnd.

In het duurzaamheidsdebat wordt daarnaast vaak gesproken over *The tragedy of the commons*, naar het artikel van Gareth Hardin in *Science* in 1962. Water, lucht, wilde dieren, bos in niemandsland zijn van niemand en daarmee van iedereen. In het najagen van het eigen nut worden deze "goederen" overbenut en uiteindelijk uitgeput. Al realiseert een individuele gebruiker of een gemeenschap van gebruikers zich dit, zolang er maar individuen zijn die ten eigen bate zoveel mogelijk willen consumeren blijft de overbenuting in stand. Dit zien we dagelijks in overbeviste visstanden, overbegraasde gemeenschappelijke weides en overbenut grondwater. Een derde zwakke plek van mensen onderling is gelegen in het onvermogen te komen tot volledigheid en afdwingbaarheid. Binnen de eigen kring weten mensen onderling prima te komen tot hogere standaarden en sterk verbeterde duurzaamheid. De verspreiding van deze standaarden naar de maatschappij als geheel gaat echter niet altijd vanzelf. Wanneer gevonden oplossingen inherent beter, schoner, goedkoper etc. zijn, dan worden deze snel overgenomen. Zolang het echter aantrekkelijk blijft voor een individuele houthakker om niet-duurzaam oerwoud om te hakken en voor individuele consumenten om dit niet-duurzame hout te kopen, zal het niet-duurzame gedrag blijven bestaan.

Hardin meende (zoals na hem veel anderen) dat de autoriteit van een staat nodig is om deze problemen van *free riding, tragedy of the commons* en *volledige afdwingbaarheid* op te lossen. In het volgende deel zullen wij ingaan op de sociaal-liberale invulling van deze rol. We erkennen daarbij ook de grenzen

van de overheid. De overheid als instrument van de rechtsstaat – en onze democratie en bestuur – is de resultante van maatschappelijke krachten. Veel maatregelen zullen dus niet effectief zijn als ze niet worden gedragen door een aanzienlijk deel van de maatschappij. Net zozeer als de initiatieven van "mensen onderling" op kritieke momenten moeten worden beschermd en gesteund door de staat, heeft deze staat steun van initiatieven van onderop nodig om te komen tot geaccepteerde maatregelen. De oplossing van het duurzaamheidsvraagstuk vereist zo veel méér dan krachtig overheidsingrijpen; namelijk een krachtige maatschappelijke beweging die zich inzet voor de duurzame samenleving.

"De oplossing van het duurzaamheids-vraagstuk vereist zo veel méér dan krachtig overheidsingrijpen; namelijk een krachtige maatschappelijke beweging die zich inzet voor de duurzame samenleving."

Mensen onderling: economie en markt

De "economie" is onderdeel van het maatschappelijk domein omdat het een systeem van verbindingen tussen mensen is: als consument en producent, werknemer en werkgever. De westerse economie, in de vorm van het vrije marktkapitalisme, wordt vaak gezien als een van de belangrijke oorzaken van onze huidige ecologische crisis. In een economisch systeem

waar groei, winst en consumptieve vrijheid voorop staan, lijkt het ecologisch belang het onderspit te delven. Is ons streven naar een duurzame samenleving verenigbaar met ons huidige economische systeem? Is er een tegenstelling tussen "economie" en "ecologie"?

Een economie is een systeem van productie, distributie en consumptie van *schaarse* middelen. Op deze omschrijving baseerde John Stuart Mill (in zijn *Principles of Political Economy*) al zijn visie dat de economie zich alleen binnen ecologische grenzen kan ontwikkelen. De natuur is immers eindig en natuurlijke hulpbronnen zijn daarom schaars. Ons ecologisch systeem stelt dan ook harde voorwaarden aan de groei van onze productie, en dus aan de mogelijkheden van ons economisch systeem. Als we over deze grenzen heen gaan, wordt ons economisch systeem instabiel en onhoudbaar. Is er dan eerder sprake van een tegenstelling tussen "(vrije) markt" en "ecologie"?

Een markt is een middel tot een doel, en vooral geschikt om de efficiënte allocatie van schaarse middelen te reguleren. Zoals bij alle verbindingen tussen individuen, genereert de markt niet per definitie duurzame of onduurzame uitkomsten. Deze worden bepaald door de regels van het verkeer tussen individuen en hun persoonlijke moraliteit. Wij menen daarom dat onduurzaamheid géén gevolg is van een fundamentele tegenstelling tussen "economie" versus "ecologie", maar van de problematische inrichting van de markt: enerzijds ontkent deze de schaarste van collectieve ecologische goederen zoals

water, lucht en natuur; anderzijds legt zij te veel nadruk op onbeperkte groei, ongebreidelde winstmaximalisatie en consumptieve vrijheid zonder de ecologische grenzen in acht te nemen. Er is niet zozeer een spanningsveld tussen "markt" en "ecologie/natuur", maar dit lijkt zo vanwege het tekortschieten van regels die de natuur beschermen en een onderwaardering van de economische waarde van ecologische goederen.

Deze versmalling van de economie komt geheel overeen met de versmalling van de mens tot een instrumenteel behoeftebevredigend individu (zie het private domein). Deze versmalling is problematisch voor ons streven naar een duurzame samenleving. In essentie gaat het om de vraag wat in de economie "waarde" heeft. We hebben onze economie zo ingericht dat vooral financiële waarde van belang is, waarbij het gebruikte natuurlijk en ook menselijk kapitaal lang niet altijd op waarde meegewogen wordt. Dit wordt in het bijzonder zichtbaar door onze manier van meten van maatschappelijke welvaart. In het meten van BNP spelen het opmaken van natuurlijke bronnen, welzijn of kwaliteit van de leefomgeving geen rol. Dit leidt tot een lineair ingericht economisch model waarbij verbruik in plaats van hergebruik (circulair) centraal staat, en waar "waarde" vooral kwantitatief wordt uitgedrukt.

Naar een circulaire economie

Om te komen tot een duurzame samenleving is het noodzakelijk dat wij overgaan van een "lineaire" (onttrekkings-) economie gebaseerd op gebruiken en opmaken, naar een "circulaire" economie gebaseerd op hergebruik. De omslag in de

economie en samenleving die duurzaamheid economische meerwaarde geeft, begint geleidelijk en met toenemende snelheid vorm te krijgen. Voor sommige bedrijven (en zelfs landen), is economische groei "groene groei" die samengaat met verlaging van de druk op natuur, milieu en grondstoffen. Verduurzaming en maatschappelijk verantwoord ondernemen wordt door meer en meer bedrijven gezien als een strategische noodzaak en niet als "extra" bovenop het maken van winst. Dit is zichtbaar in de ontwikkeling van moderne technologieën als zonne-energie (PV), elektrische auto's en groene chemie die het mogelijk maken om tegelijk duurzaam én winstgevend te produceren. Maar dit is ook zichtbaar aan de inspanningen van bedrijven om hun bestaande activiteiten te verduurzamen: initiatieven om duurzame grondstoffen als palmolie in te kopen, energieverbruik en verspilling terug te dringen en minder vervuilende ingrediënten en verpakkingsmiddelen te gebruiken. Veel Nederlandse bedrijven (Unilever, AkzoNobel, DSM) lopen hiermee internationaal voorop in hun bedrijfstakken.

"De kraamkamer van noodzakelijke innovaties is het domein van mensen onderling: initiatieven tussen mensen als ondernemers, als consumenten, als burgers."

Dergelijke innovaties, die van groot belang zijn voor de transitie naar een circulaire economie, komen zelden voort uit initiatieven

van de overheid of solitaire uitvinders. De kraamkamer van deze noodzakelijke innovaties is het domein van mensen onderling: initiatieven tussen mensen als ondernemers, als consumenten, als burgers. De tucht van de amorele markt stelt echter ook grenzen aan de verduurzaming van bedrijven. Verduurzaming die investeringen of toenemende kosten vereist en die niet gepaard gaat met hogere inkomsten, kan niet tot in het oneindige worden doorgevoerd door bedrijven. Zij hebben dan hulp van consumenten, andere bedrijven of de overheid nodig.

Sociaal-liberale grensverkenningen

Het sociaal-liberalisme is gebaseerd op de overtuiging dat mensen onderling zo creatief zijn dat ze steeds opnieuw zelf oplossingen vinden voor problemen in hun omgeving. Vooral bij een duidelijk gemeenschappelijk doel en hechte samenwerking met een gering risico op *freeriding*, kunnen mensen gezamenlijk veel bereiken op het gebied van duurzaamheid. Door maatschappelijke interacties en uitwisseling van argumenten beïnvloeden mensen elkaar. Dit is de kracht van mensen onderling, maar tegelijkertijd ook een mogelijke valkuil. Bestaande praktijken, instituties, regels en belangen, kunnen de vrijheid van mensen om hun eigen keuzes te maken dusdanig tegenwerken dat initiatieven van mensen onderling ineffectief blijken. Vooral wanneer private partijen veel voordeel hebben bij *freeriding*, waarbij de collectieve kosten over vele mensen worden verdeeld of naar de toekomst worden verschoven, schiet samenwerking in het maatschappelijk domein van mensen onderling te kort. Bedrijven kunnen direct privaat voordeel hebben bij de lozing

van giftige stoffen en broeikasgassen; vissers bij overbevissing; boeren bij de uitputting van de bodem. De rekening wordt uiteindelijk door het collectief op de langere termijn betaald. Om deze verdeling van kosten eerlijker/rechtvaardiger te maken, hindermachten te breken of systemen in beweging te brengen zijn wetten, regels of ander overheidsingrepen soms noodzakelijk. Dit is het domein van de politiek.

Mens en overheid: burgers en het politieke domein

Het duurzaamheidsvraagstuk raakt de essentie van de politiek: het gaat immers over het oplossen van mogelijke belangentegenstellingen tussen individuen en groepen, hier, elders en later. Onduurzaam handelen kan voordeel opleveren voor een bepaald individu of groep, terwijl anderen schade lijden. Als de rechtvaardigheid van een samenleving in het geding is, dan is krachtig overheidsingrijpen vanuit sociaal-liberaal perspectief wenselijk en nodig. Bestaande sociaal-economische structuren, gevestigde belangen, maar ook regels en wetten, zorgen er nog te vaak voor dat (individuele en collectieve) inspanning op het gebied van duurzaamheid nauwelijks loont.

Rechtvaardigheid en bureaucratische regels

De sociaal-liberale politieke filosofie is zeer kritisch over politieke bemoeienis met het leven van het individu. Het politieke domein – het domein van de staat en burger – is het enige domein dat haar eigen grenzen kan vaststellen, en dus de andere domeinen (het private en maatschappelijke domein) kan verkleinen of vergroten[48]. Het kan echter niet vaak genoeg worden benadrukt dat het (sociaal-) liberalisme *geen* anti-staatsleer is. Het sociaal-liberale doel is de vrijheid van zoveel mogelijk individuen om hun eigen leven naar eigen inzicht in te richten (en dus hun eigen "kwaliteit van leven" te bepalen);

48 Zie *Vertrouwen op de eigen kracht van mensen* (2009).

en om deze vrijheid te bewerkstelligen kan overheidsingrijpen nodig zijn. Vooral als de rechtvaardigheid in het geding is – zoals op het gebied van duurzaamheid waar kosten ongelijk worden verdeeld, en mensen elkaar door ecologische uitputting en vervuiling kunnen schaden – is een krachtige overheid nodig. Of anders gesteld, dan hebben we bureaucratische regels nodig die de rechten en plichten van individuen vastleggen en een sterke staat die zorgt voor de naleving ervan. Meestal betekent overheidsingrijpen een inperking van individuele vrijheid, echter met als doel, vanuit sociaal-liberaal perspectief, om de vrijheid van iedereen (gelijkwaardigheid) te waarborgen.

"Vooral als de rechtvaardigheid in het geding is, is een krachtige overheid nodig."

Ingrijpen van de overheid met bureaucratische regels kan nodig zijn, maar heeft ook haar eigen beperkingen. De (duurzame) samenleving is allereerst niet maakbaar met "van bovenaf opgelegde" regels en blauwdrukken. Doordat een bureaucratie inherent gebrekkig in staat is tot innovatie en maatwerk is het onverstandig haar zelf oplossingen te laten bedenken of blauwdrukken te laten opstellen. Bovendien hebben maatregelen van de overheid niet vaak praktisch effect zonder enig draagvlak in het private en maatschappelijk domein. Regels leiden soms tot creatieve manieren om deze te omzeilen of naar de hand te zetten. Als laatste zijn bureaucratische regels heel geschikt voor het verbieden van

wat ongewenst is en het creëren van rechtvaardigheid, maar dit kan ten koste gaan van zowel *efficiëntie* - in de zin van innovatie - als *verbondenheid*[49]. Beide, maar vooral ook deze laatste, zijn noodzakelijk voor ons streven naar een duurzame samenleving. Bureaucratische regels kunnen juist een belemmering zijn voor de eigen kracht van individuen en mensen onderling om duurzame oplossingen te vinden.

De liberaal democratische rechtstaat

In ons werelddeel wordt de overheid aangestuurd door democratisch verkozen organen. En in een democratie heeft ieder individu het recht om te kiezen welke partijen en mensen "het volk" en "het algemeen belang" mogen vertegenwoordigen, en dus ook wiens perspectief op de samenleving en de toekomst voorrang krijgt. De democratie is daardoor geen garantie voor duurzame uitkomsten. De uitkomst hangt af van de voorkeuren van individuen. De angst bestaat hierbij dat duurzame ontwikkeling wordt tegengehouden door een "tevreden meerderheid", de Westerse middenklasse die optimaal profiteert van de mogelijkheden van een Westerse levensstijl (twee auto's voor de deur; 2 x per jaar op vliegvakantie). De vraag daargelaten of dit inderdaad het geval is - in Nederland stemt een redelijk groot deel van de hogere middenklasse op "groene" partijen – leidt dit tot de vraag hoe vanuit sociaal-liberaal perspectief een democratie *wel* duurzame uitkomsten kan genereren.

49 Zie *Ordening op Orde: een sociaal-liberale visie op de verhouding tussen mens, markt en overheid* (Van Mierlo Stichting, 2011, 2012).

Dit brengt ons op twee belangrijke argumentaties uit de vorige delen van dit essay. Net als in het private domein, is de vrijheid van individuen vanuit sociaal-liberaal perspectief in het politieke domein gekoppeld aan een morele verantwoordelijkheid. In een democratie wordt van burgers verwacht dat zij hun stem weloverwogen uitbrengen; dat wil zeggen, dat zij het belang van de hele maatschappij in hun keuze laten meewegen. En niet alleen hun persoonlijke preferenties, of zoals Jean-Jacques Rousseau het zei in de 18de eeuw onze persoonlijke "hartstochten". Net als in het maatschappelijk domein, is voor "de zuivering van deze hartstochten" dialoog, de uitwisseling van argumenten en gedeelde ervaringen van belang. Deze morele verantwoordelijkheid en politieke dialoog is overigens niet alleen van belang voor burgers, maar ook voor onze politieke leiders. Politiek leiderschap betekent dat politici niet alleen het belang en de voorkeuren van hun eigen achterban nastreven, maar hen ook "onaangename waarheden" kunnen voorhouden.

Ons streven naar een duurzame samenleving wortelt vooral in de liberale grondrechten, die in een liberale democratische rechtsstaat voor elke inwoner gelden. Deze liberale grondrechten stellen mensen in staat om, zonder bemoeienis van de overheid, hun eigen invulling te geven aan "het goede leven". De staat kan dus niet een bepaalde invulling van het goede leven uitdragen of opleggen. Dit principe van "neutraliteit" van de staat is een belangrijk element van het hedendaagse liberalisme. Betekent dit echter dat de staat niet "het duurzame goede leven" kan bevorderen? Het is goed om

te beseffen dat deze neutraliteit niet "waardenvrij" is, deze borgt de waarden van individuele vrijheid en sociale diversiteit. De staat kan op basis hiervan structuren in de samenleving aanpassen die deze vrijheden en diversiteit belemmeren. Hiermee is de koppeling naar duurzaamheid direct gelegd, omdat het ecologische systeem een belangrijke voorwaarde vormt voor ontplooiingsvrijheid van *alle* individuen.

"Als er geen consensus over eventuele schade bestaat, dan geldt het zogeheten 'voorzorgprincipe'; het principe dat stelt dat bij onbekende schade de noodzaak van legitimatie ligt bij onduurzaam gedrag en niet bij duurzaam gedrag."

Schadebeginsel en voorzorgprincipe

Uit bovenstaande volgt dat, vanuit sociaal-liberaal perspectief, ingrijpen door de staat kan worden gelegitimeerd als bepaalde structuren of gedrag *schade* toebrengen aan andere mensen. Dit heet het schadebeginsel. Schade moet hier in de brede zin worden opgevat; als een inperking van de mogelijkheden van anderen. De grote vraag is natuurlijk wel wat "schade" is; en verder hoeveel schade, of het risico erop, acceptabel is. Als er geen (wetenschappelijke) consensus over eventuele schade bestaat, dan geldt het zogeheten "voorzorgprincipe"; het principe dat stelt dat, bij onbekende schade, de noodzaak van legitimatie ligt bij onduurzaam gedrag, niet bij duurzaam

gedrag. Of zoals wij in onze richtingwijzer stellen: "niet de bescherming, maar de aantasting van de natuur moet worden gelegitimeerd". Het bepalen van de schade, als basis van overheidsingrijpen, onderstreept opnieuw de noodzaak van een transparante en *evidence-based* informatievoorziening. Dit geldt niet alleen voor het bepalen van schade, maar ook voor het bepalen van *waarde*. Zo is het najagen van een Bruto Nationaal Product (BNP) waarin het opmaken van natuurlijk kapitaal gezien wordt als het creëren van toegevoegde waarde, per definitie niet duurzaam.

De overheid heeft meerdere instrumenten tot haar beschikking om beide principes vorm te geven. Het meest effectieve, maar ook het "botste" overheidsinstrument is het verbieden van wat onaanvaardbaar (lees: onduurzaam) is en het gebieden van wat minimaal vereist is. Dit instrument heeft haar waarde getoond in het verbieden van zeer schadelijke pesticiden zoals DDT, het verbod op de walvisvangst, maar ook in het opleggen van minimale standaarden rond veiligheid en bescherming van de leefomgeving van industriële processen. Het instrument kent duidelijke beperkingen omdat zij alleen geschikt is wanneer zwart-wit keuzes wenselijk en mogelijk zijn. Dit vereist een hoge mate van zekerheid over wat schadelijk is en ook de beschikbaarheid van reële alternatieven.

Soms is verbieden van bepaald gedrag niet wenselijk, maar is het wel nodig om de schadelijke effecten te verminderen. Van "negatieve externaliteiten" is vooral sprake als de opbrengsten van bepaald gedrag (bijvoorbeeld het vangen

van vissen) particulier zijn, maar de schade (het instorten van visstanden) collectief of zelfs "van niemand". Onder dergelijke omstandigheden komen mensen onderling zeer moeilijk tot duurzame oplossingen. Zelfs als alle vissers in Nederland besluiten tot duurzame visserij, dan nog is er niets dat niet-duurzame vissers uit andere landen weerhoudt van het leegvissen van de zee. De overheid speelt een belangrijke rol in het "internaliseren van externaliteiten". De staat fungeert als hoeder van onze collectieve goederen, die we allemaal nodig hebben, maar geen privaat bezit zijn. Door het scheppen van eigendomsrechten en door het maken van "wat van niemand is" tot collectief bezit, ontstaat een context van rechten waarbinnen mensen als individu en onderling tot duurzame oplossingen kunnen komen.

In situaties waarin de overheid een bepaald gedrag als wenselijk ziet, maar verbieden, gebieden of harde kaders zetten te ver gaat, kan zij gebruik maken van prikkels. Het gebruik van financiële prikkels sluit goed aan bij het sociaal-liberalisme. Mensen behouden hun keuzevrijheid en worden als vrije individuen aangespoord keuzes te maken die aansluiten bij een collectief afgesproken algemeen belang. Het extra laten betalen voor gedrag dat minder duurzaam is past ook in het schadedenken ("de vervuiler betaalt"). De betaling kan gezien worden als een compensatie voor die schade. Het is wel inherent moeilijk om te komen tot een juiste hoogte van het te betalen bedrag. Ook is dit instrument niet altijd moreel verdedigbaar: "fout" gedrag wordt niet automatisch "goed" zodra mensen ervoor betalen.

Gelijk speelveld: markt en civil society

Het schadebeginsel kan kortom leiden tot wetten, regels, heffingen, belastingen die bepaald (duurzaam) gedrag stimuleren, en/of onduurzaam gedrag tegenwerken of zelfs verbieden. Vanuit het neutraliteitsbeginsel heeft de overheid echter ook een meer indirecte rol op het gebied van duurzaamheid: de overheid is verantwoordelijk voor het creëren van een gelijk speelveld, van eerlijke concurrentie tussen "visies op het goede leven". Door indirecte subsidies, vergunningen, heffingen en belastingen ontvangen onduurzame bedrijven vaak nog een onevenredig voordeel ten opzichte van duurzame alternatieven. Vooral ook omdat "negatieve externaliteiten"- de schade die marktpartijen door gebruik van de natuur veroorzaken – niet worden meegewogen in de prijs op de markt. De transitie naar een circulaire economie kan alleen plaatsvinden als de overheid deze spelregels verandert.

"Ruimte geven betekent niet 'niets doen', maar vaak een ambitie en kader stellen, en vervolgens de ruimte bieden aan mensen om tot oplossingen te komen."

Eenzelfde soort "ongelijk speelveld" zien we in het maatschappelijke domein, waar gevestigde belangen vaak geïnstitutionaliseerde privileges hebben. Duurzaamheids-initiatieven tussen mensen lopen nog vaak tegen veel

bureaucratische regels aan (bijvoorbeeld vergunningen). Het is aan de overheid om aan dit domein de ruimte te geven. Ruimte geven betekent niet "niets doen", maar vaak een ambitie en kader stellen, en vervolgens de ruimte bieden aan mensen om tot oplossingen te komen. Het probleem van het gat in de ozonlaag, veroorzaakt door uitstoot van de gassen CFKs, is op een dergelijke manier aangepakt. De overheid kondigde een ambitie af, "geen CFKs meer over een aantal jaar", waarna mensen onderling kwamen tot oplossingen. Op deze wijze voorkomt de overheid dat zij afhankelijk wordt van haar gebrekkige vermogen tot innovatie en het bedenken van oplossingen.

Tot slot, het streven naar een duurzame samenleving is gebaat bij consistentie op de langere termijn. Een zekere mate van voorspelbaarheid is nodig. Veel groene initiatieven hebben grote problemen ondervonden door zwalkend overheidsbeleid: bijvoorbeeld windenergie, zonne-energie en biogas. Het is goed dat de overheid actief is, kansen signaleert en zijn beleid daarop afstemt. Maar de instrumenten moeten dan wel zó in elkaar zitten dat zij langere tijd kunnen worden volgehouden, en niet na een paar jaar ten offer vallen aan (financiële) heroverwegingen. Wat uiteraard niet betekent dat beleid niet moet veranderen bij voortschrijdend wetenschappelijk inzicht. Bij duurzaamheidsbeleid kunnen we een voorbeeld nemen aan tijdsbestendige regelingen rond de Deltawerken en wegenaanleg, waarbij geoormerkte fondsen zorgden voor continuïteit. Een betrouwbare overheid is minstens zoveel waard als een actieve overheid.

Schaalniveau: globalisering en regionalisering

Overheidsingrijpen is er op vele niveaus: dat van de nationale overheid, gemeenten, provincies, maar ook van de Europese Unie en zelfs van eventuele "wereldregeringen", zoals de Verenigde Naties of internationale verdragen. Duurzaamheid speelt op ieder schaalniveau. Afvalverwerking en landschapsbeheer zijn bijvoorbeeld typisch lokale en regionale vraagstukken; luchtverontreiniging door uitlaatgassen is een Europees vraagstuk; het beperken van klimaatverandering en het verlies van biodiversiteit speelt op regionaal, nationaal, Europees en mondiaal niveau. Uitgangspunt is dat elk probleem een oplossing vraagt op de schaal waarop het zich voordoet. Soms moeten andere Europese landen betrokken worden, soms de hele wereldgemeenschap door middel van internationale verdragen, vaak zal een oplossing nodig zijn op alle schaalniveau's tegelijk. Vooral voor het duurzaamheidsvraagstuk geldt ook een andere D66-richtingwijzer: *Denk en Handel Internationaal.*

"Vertrouwen op de eigen kracht van mensen leidt ook bij duurzaamheid tot het belang van oplossingen dichtbij mensen zelf."

De "globalisering" van ecologische vraagstukken betekent dus niet dat we al ons vertrouwen moeten stellen in internationaal opgelegde oplossingen. Vertrouwen op de eigen kracht van mensen, ons sociaal-liberale startpunt, leidt

ook bij duurzaamheid tot het belang van oplossingen dicht bij mensen zelf. Mensen, ook lokale bestuurders, kunnen vaak beter lokale kansen en belemmeringen waarnemen dan landelijke ambtenaren en politici. Verschuiving van de politieke besluitvorming naar decentrale niveaus kan leiden tot de betrokkenheid en verbondenheid van mensen die nodig is voor de krachtige maatschappelijke duurzaamheidsbeweging. In het maatschappelijk domein van mensen onderling weten deze betrokken mensen en ook bedrijven vaak al over grenzen heen te werken aan duurzame oplossingen. Er zijn voorbeelden te over: van NGOs die natuur beschermen in andere landen, tot internationale samenwerking tussen bedrijven, NGOs en consumenten rond duurzame grondstoffen. Voor de overheid is het de kunst dergelijke initiatieven niet in de weg te staan en paraat te zijn om daar waar nodig en gevraagd de initiatieven te steunen. Bijvoorbeeld wanneer deze hun inherente limieten bereiken, de noodzaak tot regelgeving evident is en de initiatieven van mensen onderling inmiddels ook maatschappelijk aanvaard worden.

Sociaal-liberale grensverkenning: het resultaat telt

De liberaal democratische rechtsstaat is de hoeder van de individuele vrijheden van alle individuen in een samenleving, zelfs van toekomstige burgers. Door het stellen van kaders, het opstellen en naleven van regels, of met heffingen en subsidies beïnvloedt de overheid de "spelregels" van de samenleving; de manier waarop wij met elkaar en de natuur omgaan. Anders dan voor individuen is voor de overheid een inspanningsverplichting op het gebied van duurzaamheid niet voldoende. Het resultaat telt. Als het gewenste resultaat niet

wordt bereikt, dan moeten opnieuw de spelregels worden aangepast. Zoals gesteld is het streven naar een duurzame samenleving geen vastomlijnd pad naar een statisch einddoel, maar een doelzoekend en complex proces. Waar individuen en mensen onderling ruimte nodig hebben voor *trial-and- error*, geldt voor de overheid dat zij kritisch dient te evalueren welke maatregelen succes hebben en voorop moet lopen in het streven naar concrete resultaten.

Met dank aan

Dit essay is stand gekomen onder verantwoordelijkheid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66 voor het sociaal-liberale gedachtegoed.

Met dank aank
Mark Dyson, Pier Vellinga, Linda Carton, Diederik van der Hoeven, Corina Hendriks, Annemarie Bijloos, Coen Brummer, Bert Enserink, Marius de Geus, Henri Goverde, Diana den Held, Gerben Jan Gerbrandy, Jan Wouter Langenberg, Harro van Lente, Pieter Leroy, Arthur Petersen, Marty Smits, Stientje van Veldhoven, Marcel Wissenburg, D66-afdeling Dordrecht, Thema-afdeling D66 Duurzaam, en de D66-regio's Friesland, Drenthe en Groningen.